

8. Black D. J. The Boundaries of Legal Sociology // The Yale Law Journal. — 1972. — Vol. 81. — P. 1087–1100.
9. Black D. J. The Mobilization of Law // Journal of Legal Studies. — 1973. — Vol. 2. — P. 124–149.
10. Black D. J. The Behavior of Law. — London: Academic Press, 1976. — 305 p.
11. Black D. J. Sociological Justice. — N.Y.: Oxford University Press, 1989. — 192 p.
12. Cotterrell R. B. M. The Sociology of Law. An Introduction. — 2nd ed. — London, 1992. — 398 p.
13. Harris G. Legal Philosophies. — 2nd ed. — London: Butterworth, 1997. — 280 p.
14. Hunt A. Behavioral Sociology of Law: A Critique of Donald Black // Journal of Law and Society. — 1983. — Vol. 10. — P. 19–46.
15. Milovanovic D. An Introduction to the Sociology of Law. — New York: Criminal Justice Press, 2003. — 327 p.
16. Tamanaha B. Z. Realistic Socio-Legal Theory: Pragmatism and Social Theory of Law. — Oxford: Oxford Univ. Press, 1997. — 280 p.
17. Trevino A. J. The Sociology of Law: Classical and Contemporary Perspectives. — Milano: St. Martin Press, 1996. — 480 p.
18. Wong K. C. Blacks Theory on the Behaviour of Law Revisited: Law as More or Less Governmental Social Control // International Journal of the Sociology of Law. — 1998. — Vol. 26. — P. 365–392.

УДК 340.11

Ю. М. Дмитріско

ПЕРШОДЖЕРЕЛА ТРАДИЦІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Аналізуючи першоджерела киеворуської правосвідомості, зазначаємо, що вона є межевим процесуальним засобом прагматичного існування і вияву пріоритетних, типово ментально структурованих праворефлексивних норм як певних настанов у поведінці людей, що у позитивній площині праворозуміння характеризуються владністю й підтримуються державним примусом. Першоджерела, як й джерела правосвідомості, не відділені від поняття юридичної норми. Вони є початковою формою ідентифікації саме істинних характеристик і властивостей давніх правових рефлексій дійсності, але є менш істинно визначені, ніж відомі джерела правосвідомості. Основними *першоджерелами правосвідомості* у Давньоруській державі, як звісно, були: звичаєве право, договори Русі з Візантією, князівське законодавство, канонічне (церковне) законодавство, Руська правда та ін. В тривалому конкретно-історичному процесі складного розвитку першоджерел киеворуської правосвідомості через складні девіації звичаєвого права, договорів Київської Русі, князівського та канонічного церковного законодавства, усвідомлення та переусвідомлення Руської правди формувалися традиційні історичні девіації світопізнання як правосвітоглядні девіації української правової свідомості.

Метою статті є виявлення конкретно-історичної специфіки джерел української правосвідомості на ґрунті виявлення специфіки давньоісторичної правової літератури.

За проведеними дослідженнями домінуючим першоджерелом киеворуської правосвідомості було *звичаєве право*, або норми, що виникли на основі тра-

диційних звичаїв. На відміну від першоджерел киеворуського права та його норм, які мають вузьку базу гомогенних юридичних фактів, набуваючих все більш і більш нементального, «неморального» характеру, джерела традиційної киеворуської правосвідомості та її норм мали більш гетерогенний, моральний або моралізований характер, що згодом нелінійно ставали більш рухомими, нерівноважними, складними, синергетично зорієнтованими архетипами регулятивних властивостей звичайної норми позитивного статичного права як природні або штучні, але за будь-яких умов як альтернативні, деструктивні еквіваленти тієї забутої початкової моральності старого звичаєвого права, яке з часом губило ментально пріоритетні природні властивості.

За переддержавного періоду єдиним праворефлексивнотворчим першоджерелом була україноментальна літературна, правова, культурна народна традиція, що встановлювала старі звичаєві, ментально структуровані правила правової поведінки та нормативне підтримання правопорядку на території колишньої Києвської Русі. У літописах і повідомленнях зарубіжних авторів містяться дані про звичаї східних слов'ян ще до утворення Київської Русі [1]. Це, наприклад, стосується тих норм, що регулювали порядок здійснення таких важливих владних подій, як кровна помста, проведення деяких процесуальних дій (присяга, ордалії, оцінка показань свідків та ін.). У процесі становлення давнього класового киеворуського суспільства звичаї, що використовувалися в інтересах пануючого класу, поступово трансформувалися у норми звичаєвого права, що мало риси процесуально-праворефлексивного праворозвитку у площині традиційної правової ментальності, згодом часо-просторово розвиненої у типові властивості традиційної україноментальної правосвідомості, її праворефлексивних норм.

Які ж існували конкретні першоджерела давньої киеворуської правосвідомості, що сформували традиційні стійкі риси української правової свідомості як типово девіантної? Думаємо, що найважливішими першоджерелами давньоруської правосвідомості були *русько-візантійські договори 907, 911, 944 рр.*, які дійшли до нас не в оригіналах, а у вигляді копій з грецьких текстів у складі «Повісті минулих літ» [2]. Перший усний договір, укладений князем Олегом у 907 р., вважають основою до наступного договору 911 р. Договір 911 р., укладений також князем Олегом, доповнював договір 907 р. і вперше містив норми міжнародного публічного та приватного права. Наступний договір був укладений князем Ігорем 944 р. з візантійськими імператорами Романом, Константаном і Стефаном. У цих договорах на ґрунті поступового розвитку вітчизняних норм права формувалися відповідні девіації давнього киеворуського пізнання як типового киеворуського процесуального права (А. А. Козловський), оформленого здавна рефлексивно як давня киеворуська правосвідомість [3].

Дослідники вважають, що в зазначених договорах правопроцесуально як правоусвідомлено суттєво відбиті норми давньоруського звичаєвого права, нормативно здійсненого як україноментальна правосвідомість. Остання була знаково-матеріально відбита у «Руському законі». Так, договір 944 р. згадує не лише про звичай, але й про «Статут», тобто писаний закон киеворуський. За-

кон киеворуський описується як добре створене, самобутнє законодавство, що охороняє особистість, власність. На цій підставі можна припустити, що законодавство Київської держави існувало задовго до Руської правди. Слід зазначити, що існує також договір 971 р., укладений князем Святославом з імператором Цимісієм, але це був договір про перемир'я та ґрунтується він переважно на візантійському праві.

Зміст давніх договорів свідчить про те, що вони регулювали в основному комерційні та торговельні відносини, визначаючи тим самим той чи інший їх тип (форму) як цикл соціальної активності правосвідомості, якою користувалися киеворуські купці у Візантії (забезпечення продуктами харчування на 6 місяців, дозвіл жити у передмісті Константинополя, користуватись лазнею та ін.). У них можна знайти усталені традиційні світові норми цивільного, кримінального, міжнародного, процесуального права, побудовані на засадах стійкої немаргінальної позитивної правосвідомості. Наприклад, договір 911 р. містить статті, які регулюють порядок успадкування майна русів, що були на службі у Візантії, саме киеворуськими нащадками. Статті договору містять такі, наприклад, традиційні норми кримінального права, що усталено ідентифіковані давньою українською праправосвідомістю як типово репресивні — наявність наслідка — відповідальності за вбивство: «...якщо хто уб'є, християнина русин чи християнин русина, — нехай умре там, де вчинить убивство». Договір 944 р. вже містить іншу правоусвідомлену девіацію, що згодом як рефлексія, з наявним поширенням певної зони законодавчого демократизму в галузь нормативного змісту статичного киеворуського права, — дозволяє й інший варіант каральних дій — убивця може бути затриманий та позбавлений життя близькими родичами вбитого. Договори містять також чимало інших правоусвідомлених норм, що встановлюють відповідальність за крадіжку, тілесні ушкодження, «збій, пограбування» тощо. Деякі з них пізніше відтворено в Руській правді.

Таким чином, досліджуючи першоджерела статичного киеворуського права, маємо визнати, що воно різноджерельно формувалось у процесуально-правоусвідомленому засвоєнні іноземних правових цінностей, надбань та норм засобом праворефлексивного формування девіацій вітчизняної киеворуської правової традиції — основи девіацій киеворуської та сучасної правосвідомості. Підкреслюємо, що з самого початку становлення — як нормативно-процесуальна якість — киеворуська правосвідомість мала основу: 1) карального, репресивного процесуального права, що, начально, виконуючи типову функцію законосвідомості, *типово маргінально* відбивала минулу конкретно-історичну правову дійсність, регулятивно згублюючи стару, доброзичливу моральну основу традиційного слов'яноментального україноцентричного статичного права; 2) тогочасного міжнародного права, зокрема норми русько-візантійських договорів 900-х рр., які встановлювали взаємні обов'язки русів, наприклад, пов'язані зі збереженням майна розбитого чужоземного корабля, поки не з'явиться законний володар. У Західній Європі в такому випадку майно належало володареві берега; 3) нормативного обов'язку сторін щодо видачі злочинців як типової

норми міжнародного права. Підкреслюємо нашу тезу про типово девіаційний як прогресивний характер регулятивного розвитку україноментальної києворуської правосвідомості. Зазначаємо, що для виявлення прогресивно динамічних девіацій правосвідомості найбільш важливими є рухомі норми звичаєвого права, що посилено формувалось на рубіжах трансгресивного розвитку давнього статичного києворуського права, яке, візуально, за з'явленням нормативно-правових документів, начебто випереджувало розвиток процесуального права як правової свідомості; навпаки, ті чи інші нормативно-правові акти, наприклад *договори*, були не причиною, а наслідком тривалого праворефлексивного становлення києворуської правосвідомості, створюючої маргінальні правові норми як власні акти — нормативно-правові акти статичного права [4; 5]. Серед пріоритетних першоджерел давньоруської правосвідомості чільне місце посідає *княже законодавство* (договори князів між собою, договори князів з народом, княжі устава, грамоти й уроки), яке враховувало саме ту конкретно-історичну специфіку правових рефлексій, що відрізняла, власне, за нормативними ознаками один договір від іншого, створюючи тим самим ту чи іншу розвиткову девіацію пізнання як девіацію права у девіантній правосвідомості (А. А. Козловський) [6].

Договори князів між собою містили типово правові зобов'язання, пов'язані зі спільним захистом від зовнішнього ворога, утримання від дій проти сторін, які уклали угоду, тощо. Договори («ряди») князів із народом укладалися, як правило, на вічі, щоб контролювати діяльність князя, і спиралися, як правило, на ментально структуровані старі звичаї та традиції старовини. Тексти договорів, як правило, не збереглися, але про них згадується у багатьох літописах. Княжих грамот також мало збереглося, найстаріша з них — грамота Мстислава I (1130). Устава — це правоусвідомлені розпорядження князя про доповнення або зміну, фактично, норм звичаєвої правосвідомості, що діяли тривалий час і стосувалися питань цивільного, сімейного, спадкового, опікунського, кримінального права. Устава ми відносимо до маргінально-активних першоджерел української правосвідомості, які згодом почали служити джерелами статичного незвичайного права. Як відомо, устава як типово статичні нормативно-правові акти були зібрані здебільшого у Руській правді.

Уроки являли собою конкретні постанови про мито та інші податки на користь князя. Як правило, вони діяли тимчасово. Характерно, що грамоти, устава й уроки відтворюють процеси типово правоусвідомленої диференціації старого суспільства, взаємовідносин держави та церкви, регуляції земельної власності.

Думаємо, що уроки є більш нелінійними активними джерелами української правосвідомості, ніж зазначені нами вище інші, вони були більш дієвими та рухомими за певний локальний конкретно-історичний термін, дозволяючи певною мірою ідеально-оптимально типово звузити немаргінальну компресію ідеологічної норми до ментально структурованої.

Окреме місце серед джерел правосвідомості займає *церковне законодавство*. Воно містило типово строгі норми канонічної (церковної) правосвідомості, ре-

гулювало відносини між церквою й державою, усередині церкви, між церквою та паствою. Для захисту своїх інтересів церква домоглася отримання княжих церковних уставів. Церковне законодавство ідентифікуємо як типові лінійні, пасивні першоджерела киеворуської правосвідомості, що згодом стали активними джерелами типово ідеологічного права вторинних суб'єктів правосвідомості (юридичних осіб), за радянських часів переутвореного у тотальне. Відомі *церковні князівські установи* Володимира Святославовича та Ярослава Мудрого. Так, наприклад, Устав Володимира до юрисдикції церкви відносив справи людей церковних, а також шлюбно-сімейні. Джерелом матеріального забезпечення церкви було визначено десятину від митних надходжень, приплоду худоби та зібраного врожаю. Устав Ярослава відтворює характерну для феодального суспільства феодальну правосвідомість, презентуючи феодальний привілей щодо диференціації покарання (залежно від майнового стану потерпілого) як диференціацію феодальної правосвідомості на різні цикли соціальної активності, що гілкувались залежно від ієрархічної градації тих правових традицій верств населення феодального суспільства, яке, будучи різнолінійно залежним у майновому відношенні від того чи іншого феодалу, намагалось різноаспектно, навіть деструктивно, затвердити власні права, навіть засобом скоєння злочину. Устави містять конкретні заходи щодо боротьби із залишками язичництва та порушенням християнської моралі: заборони шлюбів між родичами, двоєженства, самовільного розірвання шлюбу, примусу до укладення шлюбу тощо.

Внаслідок *рецепції низки праворегулятивних норм візантійської правосвідомості* набрали юридичної сили в церковних судах збірники «Номоканон» (у перекладі з грецької: закон і церковне правило), які з прийняттям християнства потрапили до Русі через Болгарію. Це були збірники типово правових норм церковної правосвідомості, до складу яких увійшли правила апостолів, отців Церкви та вселенських соборів, а також все більш і більш світські закони імператорів у церковних справах.

У Київській державі номоканони набули поширення у перекладі на старослов'янську під назвою «Кормча книга», яка складалася із «Еклоги» та «Прохірона». «Еклога», видана приблизно між 740–750 рр. за правління імператорів-іконоборців Лева та його сина Константина, містила витяги з конституцій, дигест, кодексу й новел Юстиніана та деякі додатки, зроблені під впливом тепер вже різноментальної звичаєвої правосвідомості та її норм народів, завойованих Візантією.

«Прохірон», виданий наприкінці VIII ст. імператором Константаном, очищав візантійські закони від звичаю, наближаючи їх статичні норми до процесуальних норм давньоримської правосвідомості. Зазначені джерела містили переважно норми цивільної правосвідомості (про шлюб, дарування, спадщину й опікунство, про зобов'язання та ін.). Наводились й деякі типові функціональні норми кримінальної правосвідомості, маючи нормативними джерелами джерела статичного кримінального права, а також правові норми порядку розподілу воєнних трофеїв.

Окрім «Еклоги» та «Прохірона», «Кормча книга» містила також збірник

статичних правових норм під назвою «Закон судний людям», положення якого межували із статтями Руської правди. Ця найдавніша пам'ятка типово україноментально структурованої правосвідомості VIII–IX ст. (за думками деяких дослідників, її укладачем був болгарський цар Симеон) містила норми державної, кримінальної, процесуальної та частково цивільної правосвідомості. Існує також гіпотеза про давньоруське походження «Закону судного людям». Відомий компілятивний збірник правових норм «Книги законнія», ідейно-світоглядно структурованих за найяскравішими візерунками усталених правовідносин, побудованих у контексті візантійської правосвідомості та складених вже на Русі, за нормами україноцентричної правосвідомості.

Численні рецепції візантійської правосвідомості, а з ними й римської, значно збагатили давньоруську правосвідомість принципово новими змістами іншоментальних правосвідомостей, побудованих за модерними поняттями та нормами. Слід зазначити, що всі візантійські правонормативні збірники при перекладах зазнавали значних змін, їх зміст набував типово україноментальних властивостей з урахуванням місцевих звичаїв, умов судочинства, що наближало не тільки зазначені джерела до давньоруської правосвідомості, але й останню до нових правових цінностей, традицій та перспектив.

Таким чином, актуальні різнолінійні, різноаспектні та різновекторні першоджерела давньої киеворуської, пріоритетно україноментально структурованої правосвідомості є справжніми парадигмальними першоджерелами сучасної української девіантної правосвідомості, яка є складною синергетичною формозмістовною системою ідейно-світоглядних знань, рефлексій та регулятивних поведінкових актів, створюючих сучасні маргінальні норми українського статичного права. Думаємо, що дослідження складної структурної архітектури української правосвідомості початку XXI ст. сприятиме успішній розбудові перехідної державності України.

Література

1. З «Повісті минулих літ» // Літопис руський: За Іпатським списком / Пер. Л. Махновця. — К., 1989. — С. 2–10.
2. Из «Книги краіп» // Історія України в документах і матеріалах. — К., 1939. — Т. 1. — С. 64.
3. Умови договору про дружбу, торгівлю й взаємну допомогу Київської Русі з Візантією // Літопис по Лаврентієвському списку. — С.Пб., 1897. — С. 44–48, 51–52.
4. Дмитрієнко Ю. М. Прямі ефекти синергетики девіантної правосвідомості: перша формула української національної ідіоми // Держава і право: 36. наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 2004. — Вип. 25. — С. 14–21.
5. Дмитрієнко Ю. М. Прямі ефекти девіантної правосвідомості: перша формула української правової ідіоми // Право і безпека. — 2004. — № 2 (3). — С. 11–18.
6. Дмитрієнко Ю. М. Маргінальна правова форма як акт девіантної правосвідомості // Держава і право: 36. наук. пр. — К., 2002. — Вип. 18. — С. 12–17.